

Stora Karlsö

– alkornas och orkidéernas ö

TEXT: GUN INGMANSSON

Stora Karlsö, kalkstensklippan mitt i havet utanför Gotlands sydvästkust, hyser tiotusentals par häckande sillgrisslor och tordmular. Tillsammans med grannön Lilla Karlsö är de Sveriges enda riktiga fågelberg. Men hur är det med orkidéerna?

När Linné steg iland på Stora Karlsö i juli 1741 möttes han inte av någon blomsterprakt:

"Fåren gingo hela dagarna uppå detta torra fält och på denna skarpna flisa, ur vilket fårgräset växte mycket glest och där eljest var så magert, att man snart skolat trott det själve fjällmössen här kunnat dött av hunger."

Linné noterade bara ett enda träd uppe på platån, en ask som växte skyddat i ett stort bronsåldersröse. Trädet finns ännu kvar och kallas numera Linnés ask. Några orkidéer såg han inte och det var inte så konstigt. Dels var det lite sent på säsongen, dels fanns det nog inga.

Vid den här tiden, och troligen ända sedan bronsåldern, betades alvarhedarna på båda Karlsöarna av hundratals får, året runt och utan stödfoder. Får betar selektivt och föredrar torra marker och smakrika örter framför grövre, frodigare gräs i fuktigare områden. Linné kommenterar det också:

"Dock gå fåren dag ut och in på alvaren, bliva där smällfeta, ej engång nedtrampa eller röra det höga gräset vid havsstranden, ty naturen och smaken hava lärt dem utvälja vad dem nyttigt är."

År 1887 stundade nya tider. Karlsö Jagt- och Djurskyddsförening hade köpt in den kalbetade ön. För att få aktieägare intresserade (aktierna gav ingen ekonomisk utdelning) infördes jaktbara skogsharar som behövde mat och skydd av växtlighet. Den radikala lösningen var att helt flytta fåren från ön. Efter kanske 3000 år skulle nu skogshararna ensamma stå för betet. Samtidigt skedde en omfattande plantering och frösådd av träd och buskar av flera olika slag.

Adam och Eva dyker upp

Redan tre år efter att fårbetet upphörde, 1890, noterades de första orkidéerna, Adam och Eva *Dactylorhiza sambucina*, och under de följande åren ökade de märkbart.

Hur kunde orkidéerna dyka upp som från ingenstans, efter

bara tre år? Om rotknölarna nu fanns där nere i marken, hur länge kan de lagra tillräcklig näring, efter att ha blivit avbetade varje år? Adam och Eva fanns förstås inne på Gotland, ungefär tio kilometer åt sydost. Hade de minimala fröna blåst därifrån ut över Östersjön och sedan hittat en lämplig svamp att bilda en nödvändig, underjordisk samexistens med? Ingen vet säkert.

Under 1950- till 1970-talet var Adam och Eva-prakten som mest hänförande – orkidéerna koloniserade vissa delar av ön så till den grad att det knappt gick att sätta ner en fot utan att trampa på dem. Inventerare kunde räkna till tvåhundra orkidéer på en kvadratmeter.

Stora Karlsö befann sig i ”den älskliga fasen” och det visade sig vara just en fas. Den övergick med accelererande hastighet i igenväxningsfasen och i slutet på 1980-talet hade Adam och Eva minskat påtagligt. Provrutor som 1970 täcktes till 20 procent av Adam och Eva, återinventeras 1988 och nu täcktes endast 3 procent. Adam och Eva var den stora förloraren, medan till exempel brudbröd, slåtterfibbla och knylhavre var vinnare – och enbuskarna förstas.

Något måste göras åt förbuskningen, och då – inte utan debatt – fattades ett beslut. Den 26 maj 1995 fick fåren komma tillbaka, först bara till en begränsad del av ön, men numera finns de i stort sett över hela. Efter en paus på 108 år betades Stora Karlsö igen. Samtidigt utfördes omfattande röjningar av enbuskar och andra vedväxter.

Men hur är det med de andra orkidéerna?

Sankt Pers nycklar

På Gotland är Sankt Pers nycklar *Orchis mascula* en allmän orkidé, främst på torra, öppna ängsmarker eller hållmarker,

och den trivs också utmärkt på Stora Karlsö. Den blommar i stort sett samtidigt och gärna tillsammans med Adam och Eva och bidrar till fågringen. Den vanligaste färgformen är röd-violett, men ofta är blommorna rosa eller vita med små, röda prickar på läppen. Helt vita går också att leta upp, men är inte lika vanliga.

Krutbrännare

Numera är krutbrännare *Neotinea ustulata* den tredje vanligaste orkidén på Stora Karlsö, efter Adam och Eva och Sankt Pers nycklar. Den är spridd på de högre liggande och torrare delarna av ön.

Tvåblad

Tvåblad *Neottia ovata* är allmän på Gotland, men på Stora Karlsö, med sitt tunna jordlager, är den inte lika vanlig. Den ses dock varje år på några ställen med friskare mark med lite skugga.

Grönvit nattviol

Grönvit nattviol *Platanthera chlorantha* var en av de arter som gynnades av att fåren försvann från ön. Den upptäcktes inte förän på 1940-talet och ökade sakta. I slutet på 1900-talet var den väl spridd över ön. Idag går kurvan åt motsatt håll. När grönvit nattviol blommar efter midsommar letas den nog gärna upp av de betande fåren.

Johannesnycklar

Även johannesnycklar *Orchis militaris* ökade så sakteliga under fårens bortavaro och har kunnat ses på ett par, tre ställen under 1900-talet. De senaste åren har denna typiska gotlandsorkidé dock bara några enstaka noteringar från Stora Karlsö.

FOTO: STELLAN HEDGREN

Adam och Eva i mängder, Stora Karlsö i maj 2006.

FOTO: MARITA WESTERLIND

Praktsporre, Gotland.

FOTO: MARITA WESTERLIND

Kärrknipprot, Gotland.

Krutbrännare, Stora Karlsö.

Brudsporre

De båda underarterna vanlig brudsporre *Gymnadenia conopsea* subsp. *conopsea* och praktsporre subsp. *densiflora* dök också upp under tidigt 1900-tal, och man kunde njuta av dem i öns fuktigare områden. Även brudsporrarna har minskat i antal, troligen på grund av betet, och under de senaste tio åren finns bara enstaka noteringar.

Äkta ängsnycklar

På Stora Karlsö finns bara ett fåtal mindre fuktmarker och en lite större myr. I den sydöstra myrkanten har en handfull rosa äkta ängsnycklar *Dactylorhiza incarnata* var. *incarnata* försökt skydda sig mot färbetet. Ibland lyckas de, men under de tre senaste åren har de inte setts.

Kärrknipprot

Även kärrknipprot *Epipactis palustris* följer samma mönster som flera av de andra orkidéerna. De noterades i början på 1900-talet, etablerade sig sakta i öns fuktmarker, har minskat under 2000-talet och sågs senast år 2024 med endast fyra exemplar.

Under åren har ytterligare sex orkidéer noterats från Stora Karlsö. Några är helt tillfälliga och det gäller göknycklar *Ana-*

Sankt Pers nycklar, vit färgform, Stora Karlsö.

camptis morio, som sågs med en planta 1954 och 1975, liksom purpurknipprot *Epipactis atrorubens*, som även den endast setts vid två tillfällen, 1977 och 1996. Nattviol *Platanthera bifolia* har bara en notering, från 1972, liksom skogsnycklar *Dactylorhiza maculata* subsp. *fuchsii*, som sågs i öns enda myr 1962. Flugblomster *Ophrys insectifera* fanns i en fuktmark under åren 1972 till 1996, med som mest fyra plantor, men har inte setts under senare år. Här har högt gräs och älggräs tagit över. Det märkligaste fyndet är nog en knärot *Goodyera repens*, som ligger pressad i Riksmuseums herbarium. Den är samlad 1924, men det fanns knappast någon lämplig miljö för den på kalkklippan Stora Karlsö, så troligen har det skett någon sammanblandning.

Idag

Stora Karlsö bjuder fortfarande på hänförande mängder Adam och Eva. De är inte lika talrika som under den "älskliga fasen", men fullt tillräckliga för att locka orkidéälskare varje år. Den gula färgformen dominerar något över den röda och det är alltid ett nöje att leta efter avvikande exemplar. Laxfärgade blomax brukar vara lätta att hitta och sällsynt kan blommorna bära de båda färgerna på något intrikat sätt.

Adam och Eva blommar tidigt, från mitten av maj, innan fären har skeppats ut till ön. De föredrar vissa delar av ön, särskilt de östra. Tusentals Sankt Pers nycklar gör dem sällskap, men de finns även mer spridda. Krutbrännarna, mindre till växten och mer diskret färgade, blommar en aning senare, men är mångas favorit.

Får älskar smaken av orkidéer, men är samtidigt helt nödvändiga för att hålla förbuskningen borta. På Stora Karlsö märks den balansgången. 🌿

Referenser

- Broqvist, K. & Magntorn, O. 1989. *Inventering av träd- och buskvegetationen på Stora Karlsö*. Länsstyrelsen i Gotlands län.
Gullander, B. 1971. *Linné på Gotland*. Stockholm.
Ingmansson, G. 1995. *Stora Karlsös kärlväxtflora*. – Rindi 15:55–150.
Ingmansson, G. 2024. *Gotlands orkidéer*, 2a uppl. Gotlands Botaniska Förening och Gotlandica förlag.